

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η ουμανιστική προκατάληψη

Η έννοια της «αναζωογόνησης» ή «αναγέννησης» ή «ανακάλυψης» της κλασικής Αρχαιότητας, ως μια φόρμουλα που χαρακτηρίζει μια εποχή, πέρασε στη δική μας ιστορική συνείδηση απευθείας από την αυτεπίγνωση των ουμανιστών. Γνωρίζουμε πλέον από καιρό ότι δεν υπήρξε στη λογοτεχνία καμιά απευθείας «συνδεδειγμένη γραμμή μεταξύ Αναγέννησης και Αρχαιότητας», ότι «ούτε ένας ρωμαίος συγγραφέας δεν ανακαλύφθηκε για πρώτη φορά»¹, ότι η γραφή που αναβίωσε εκείνη την εποχή, ακολουθώντας δήθεν αρχαία πρότυπα, ήταν η καρολίγγεια (όπως είχε διαμορφωθεί στην Ιταλία κατά τα χρόνια της ακμής του Μεσαίωνα) και ότι τα χειρόγραφα των κλασικών συγγραφέων, που από τα «μουχλιασμένα υπόγεια» των μοναστηριών πέρασαν στην υπέροχη ελευθερία της ουμανιστικής ιδιοκτησίας και των τυπογραφικών εργαστηρίων, προέρχονταν εξ ολοκλήρου από τα μεσαιωνικά και κυρίως από τα καρολίγγεια αντιγραφικά εργαστήρια.

Η έννοια της συνέχειας δεν αποτελούσε κεντρικό στοιχείο της ουμανιστικής αυτοσυνειδησίας. Κανένας ουμανιστής δεν θα δήλωνε ότι συμφωνεί, αν τον χαρακτηρίζαν ως ένα νάνο που έχει μεγαλύτερη και πλατύτερη ορατότητα μόνο και μόνο χάρη στο γεγονός ότι είναι καθισμένος «στους ώμους ενός γίγαντα»². Η αδέσμευτη από προγονικούς δεσμούς αυτεπίγνωση της εποχής αυτής αισθανόταν εξίσου μικρή υποχρέωση απέναντι σ' όσους προηγήθηκαν όσο και στους άγνωστους επερχομένους. Η ιστορία της παράδοσης των χειρογράφων μπορεί πολύ καλά να μας πληροφορήσει τι κινδύνους διέτρεχε κάθε μεσαιωνικό χειρόγραφο, όταν περνούσε σε χέρια ουμανιστών: «πόσο πολλά χειρόγραφα εξαφανίστηκαν, αμέσως μόλις έπεσαν ή έγιναν ανίσχυρα τα προστατευτικά τείχη των μοναστηριών! Και έπειτα, πόσο πολλά καταστράφηκαν, όχι απλά μεταξύ μοναστηριού και τυπογραφείου, αλλά ακριβώς μέσα στο τυπογραφείο - συχνά μάλιστα δυσεύρετα χειρόγραφα *unica* ['μοναδικά'] - εξαιτίας της απρόσεκτης αμέλειας των ίδιων των άπληστων ερασιτεχνών, που νόμιζαν ότι έχοντας κάνει την πρώτη έκδοση προσέφεραν ικανοποιητικές υπηρεσίες για όλο το μέλλον».³

Πολύ πιο πρωτότυπες, ριζοσπαστικές και σωτήριες από τις λατινικές υπήρξαν οι ελληνικές σπουδές του ουμανισμού. Ο ουμανισμός είναι που κατά-

φερε να μη σβήσει η πνευματική ζωή των Ελλήνων με την πτώση της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας, της Κωνσταντινούπολης, το 1453. Δέχτηκε τους λόγιους Έλληνες με ανοιχτές αγκάλες και, μετά το θάνατο της γενιάς των μεταναστών, μετέδωσε το φως της ελληνικής επιστήμης στα σχολεία και στα Πανεπιστήμια - φυσικά με όλες τις αλλαγές που υφίσταται ένας πνευματικός κόσμος, όταν συνεχίζει να ζει πλέον μόνο στο σχολείο και στο γραφείο, π.χ. την μεταβολή της φωνητικής της ελληνικής γλώσσας από τον ζωντανό «ιωτακισμό» στην - ήδη «εκ γενετής» νεκρή - ερασματική προφορά. Ωστόσο ήταν μια γνήσια *translatio studii* («μεταφορά σπουδών»), που ολοκληρώθηκε μέσα στον 15^ο αι., ένα πολιτικο-πνευματικό γεγονός με παγκόσμια ιστορική σημασία.

Ο ουμανισμός μπόρεσε να αποδείξει την πρωτοτυπία του πολύ πιο αποτελεσματικά σε σχέση προς τις ελληνικές σπουδές απ' ό,τι σε σχέση προς τις λατινικές σπουδές. Αυτό το πέτυχε ποικιλοτρόπως και η ουμανιστική άποψη ότι «ο Μεσαίωνας δεν γνώριζε καθόλου Ελληνικά» εξακολουθεί να ζει ως τις ημέρες μας ως *communis opinio*. Η άποψη αυτή είναι γενικά σωστή, αλλά ταυτόχρονα και παραπλανητική στη γενίκευσή της. Υπάρχει μια, κατά κάποιο τρόπο, «διακεκομμένη» γραμμή ενασχόλησης με τα Ελληνικά και γνώσης των Ελληνικών, η οποία διατρέχει όλο τον λατινικό Μεσαίωνα και ο πρώιμος ουμανισμός συνέχισε ακριβώς αυτού του είδους τις ελληνικές σπουδές του Μεσαίωνα.

Βιβλικά δίγλωσσα και «critica sacra»

Οι συνεκτικοί δεσμοί ανάμεσα στις ελληνικές σπουδές του Μεσαίωνα και εκείνες των Νεότερων Χρόνων είναι εμφανείς κυρίως στην περίπτωση των διγλώσσων, δηλ. των (όχι λίγων) ελληνολατινικών χειρογράφων του Ψαλτηρίου, των Ευαγγελίων, των Επιστολών του Αποστόλου Παύλου καθώς και των Πράξεων των Αποστόλων, τα οποία μας έχουν διασωθεί από την Ύστερη Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα. Ο ουμανισμός εκτιμούσε αυτά τα χειρόγραφα - το ίδιο όπως και ο Μεσαίωνας - ως βοηθητικά μέσα για τη μελέτη της ελληνικής γλώσσας αυτής καθεαυτής.⁴ Σε κάποιες Συνόδους επιζητήθηκε ευκαιρικά η βοήθεια αυτών των χειρογράφων, ενώ κατά τον 16^ο αι. χρησιμοποιήθηκε η «critica sacra» («εργή κριτική») αυτούς τους κώδικες, που υπόσχονταν μια εύκολη πρόσβαση στο ελληνικό βιβλικό κείμενο μέσω της λατινικής του απόδοσης.⁵

Το αρχαιότερο δίγλωσσο χειρόγραφο που χρησιμοποιήθηκε για μια έκδοση της Βίβλου φαίνεται πως ήταν ο «codex Bezae», ένα ελληνολατινικό χειρόγραφο του 5^{ου} αι. με στρογγυλογράμμη γραφή. Το χειρόγραφο αυτό περιέχει τα Ευαγγέλια και τις Πράξεις των Αποστόλων και βρισκόταν - το αργότερο από το δεύτερο τρίτο του 9^{ου} αι. - στη Λυών. Τότε εργάστηκαν με τη βοήθεια του χειρογράφου και πάνω στο χειρόγραφο αυτό ο διάκονος Φλώρος και ο Ado, ο μετέπειτα επίσκοπος Βιέννης. Το 1546 ο επίσκοπος Guillaume

Duprat από το Clermont μνημόνευσε κάποια χωρία αυτού του χειρογράφου στη Σύνοδο του Τριδέντου. Τέσσερα χρόνια αργότερα το χρησιμοποίησε ο Robert Estienne (δηλ. ο Beza) και αργότερα το δώρησε στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ. Το κείμενό του δημοσιεύθηκε ολόκληρο τρεις φορές: πρώτα το 1793 από τον Kipling σε πανομοιότυπη γραφή - ωστόσο όχι χωρίς λάθη -, έπειτα το 1864 από τον F.H. Scrivener σε διπλωματική έκδοση και, τέλος, το 1899 ως φωτογραφικό facsimile⁶.

Το δεύτερο δίγλωσσο, μετά τον «codex Bezae», που μελέτησε από πολύ νωρίς και πολύ εντατικά η βιβλική κριτική ήταν βέβαια ο «codex Laudianus» με τις Πράξεις των Αποστόλων. Και αυτό το ελληνολατινικό χειρόγραφο - έχει γραφεί μάλλον στη Σαρδηνία, γύρω στο 600, σε στρογγυλογράμματη γραφή - προσέφερε σημαντικές υπηρεσίες τόσο στις μεσαιωνικές όσο και στις νεότερες βιβλικές μελέτες: σύμφωνα με μια παλαιά εικασία, την οποία επιβεβαίωσε η νεότερη έρευνα, ο Beda Venerabilis μελέτησε την ελληνική γλώσσα και υπομνημάτισε τις Πράξεις των Αποστόλων με τη βοήθεια αυτού του δίγλωσσου χειρογράφου. Ήδη κατά τον 8^ο αι. το χειρόγραφο ήρθε στο μοναστήρι του Αγίου Πιρμίνου στο Hornbach της περιοχής Pfalz και έπειτα πιθανόν στην Καθεδρική Βιβλιοθήκη του Würzburg. Κατά τον Τριακονταετή Πόλεμο το απέκτησε ο αρχιεπίσκοπος Laud και το έφερε στην Οξφόρδη. Το 1675 ο John Fell παρέθεσε τις «γραφές» αυτού του κώδικα στην ελληνική Καινή Διαθήκη της Οξφόρδης. Το 1715 εξέδωσε ο Thomas Hearne στην Οξφόρδη όλο το κείμενο του χειρογράφου. Μια νέα έκδοση επιμελήθηκε στη Λειψία το 1870 ο Κωνσταντίνος von Tischendorf: κατασκεύασε για την έκδοση αυτή έναν τύπο ελληνικής στρογγυλόσχημης γραφής, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα σε εκδόσεις ως υπόδειγμα ακριβούς απόδοσης των ελληνικών κεφαλαίων γραμμάτων της Ύστερης Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα.⁷

Ένα τρίτο περίφημο ελληνολατινικό χειρόγραφο ήταν ο «codex Boernianus» του 9^{ου} αι., ο οποίος περιείχε τις Επιστολές του Αποστόλου Παύλου. Το χειρόγραφο αυτό έγινε γνωστό ως ιδιοκτησία του μετέπειτα καθηγητή της Θεολογίας στη Λειψία Christian Friedrich Boerner, όταν ο Ludolf Küster περιέλαβε τις «γραφές» του στη δεύτερη έκδοση της ελληνικής Καινής Διαθήκης του John Mill. Κατά τον 17^ο αι. το χειρόγραφο ανήκε στον Paulus Junius, στην πόλη Leiden. Πατρίδα του χειρογράφου κατά τον Μεσαίωνα ήταν η Βιβλιοθήκη του St. Gallen. Ο δίγλωσσος αυτός κώδικας εκδόθηκε επίσης περισσότερο από μία φορά. Μια στίχο προς στίχο ακριβή εκτύπωση έκανε το 1791 στο Meissen ο καθηγητής του Wittenberg, Christian Friedrich Matthaei: μάλιστα το προσεγμένο του βιβλίο είχε και μια δεύτερη έκδοση. Το 1909 δημοσιεύτηκε στη Λειψία, με την ευκαιρία του εορτασμού των 500 χρόνων του Πανεπιστημίου αυτής της πόλης, ένα facsimile του κώδικα, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί η ωραιότερη αποτύπωση ενός ελληνολατινικού χειρογράφου του Μεσαίωνα.⁸

Ο κώδικας «Paulinus Augiensis», ένα χειρόγραφο του 9^{ου} αι. από τη Reichenau με περιεχόμενο ίδιο με τον κώδικα Boernianus - τέως Sangallensis -, είχε μια τυπική μοίρα. Στα χρόνια της Συνόδου της Βασιλείας, ένας από τους νομικούς της Συνόδου δανείστηκε το χειρόγραφο αυτό, αλλά δεν το επέστρεψε. Αργότερα ο κώδικας βρέθηκε στο Schaffhauser και έπειτα περιήλθε στην ιδιοκτησία ενός ιδιώτη της Χαϊδελβέργης, όπου το απέκτησε το 1718 ο Βασιλικός Καθηγητής της Θεολογίας του Καίμπριτζ Richard Bentley με σκοπό να το χρησιμοποιήσει για μια νέα έκδοση της Καινής Διαθήκης που σχεδίαζε. Το επόμενο έτος δανείστηκε από τον συνάδελφό του της Λειψίας, καθηγητή Boerner, τον κώδικα Boernianus (με τις Επιστολές του Αποστόλου Παύλου) που προαναφέραμε. Έτσι τα δύο δίγλωσσα χειρόγραφα από τη Reichenau και από το St. Gallen (που περιέχουν τα ίδια κείμενα του Παύλου και συνδέονται στενά) έμειναν για μερικά χρόνια μαζί στα χέρια του Bentley στο Καίμπριτζ - και εκεί θα εξακολουθούσαν να μένουν το ένα δίπλα στο άλλο, εάν ο Boerner δεν είχε κινήσει γη και ουρανό για να πάρει πίσω το χειρόγραφο του. Ο «codex Paulinus Augiensis» του Καίμπριτζ γνώρισε επίσης μια διπλωματική έκδοση.⁹

Η θεολογική-εκδοτική ενασχόληση με τα δίγλωσσα χειρόγραφα της Βίβλου είχε ως αποτέλεσμα - τις περισσότερες φορές περιθωριακό - τη συνειδητοποίηση της σημασίας της ελληνικής γλώσσας για τον λατινικό Μεσαίωνα. Οι θεολόγοι αναζήτησαν στα χειρόγραφα αυτά ένα αρχέτυπο κείμενο ή ένα πρώιμο στρώμα της χειρόγραφης παράδοσης της Βίβλου. Αφότου όμως αποδείχθηκε ότι τα δίγλωσσα ήταν ένα μέσο εντελώς ακατάλληλο για το σκοπό αυτό, έπαυσε και το πλατύ ενδιαφέρον για τα χειρόγραφα αυτά, τουλάχιστον από πλευράς κριτικής κειμένου.¹⁰ Ωστόσο για ένα διάστημα μεγαλύτερο από διακόσια χρόνια η θεολογία βοήθησε να αποκτήσουν αυτά τα δίγλωσσα μεγάλη δημοσιότητα. Οι εκδόσεις τους που δημοσιεύθηκαν σε συνάρτηση προς την «ιερή κριτική», οι στίχοι προς στίχο ακριβείς εκτυπώσεις τους και τα facsimilia των ελληνολατινικών χειρογράφων διατηρούν και σήμερα την αξία τους για τη φιλολογία.

Μια ιδιαίτερα τιμητική θέση στην ιστορία της έρευνας των μεσαιωνικών διγλώσσων ανήκει στον θεολόγο HEINRICH CHRISTIAN MICHAEL RETTIG από το Gießen. Ο θεολόγος αυτός μπόρεσε να ξεπεράσει όλους όσοι ασχολήθηκαν με την κριτική του κειμένου της Βίβλου στην κατανόηση ενός ελληνολατινικού χειρογράφου της Βίβλου, υπό το πρίσμα της μεσαιωνικής φιλολογίας, όταν εκμεταλλεύτηκε τα λίγα χρόνια της διδακτικής του δραστηριότητας στη Ζυρίχη προς την κατεύθυνση της έκδοσης (το 1836) του ελληνολατινικού Ευαγγελιαρίου της Βιβλιοθήκης του St. Gallen (κώδικας 48). Όταν αντιλήφθηκε ότι δεν μπορούσε να αποδοθεί αξιόπιστα η πλήρης εικόνα ενός κώδικα εξαιτίας της σύγχυσης που προκαλούσε το πλήθος των «γραφών» (τις οποίες ωστόσο δεν μπορούσε να παραβλέψει) και ότι μόνον οι «κατά κάποιο τρόπο ζωντανές εικόνες» (vividae quasi imagines) των χειρογράφων και των φύλλων τους μπορούσαν να βοηθήσουν, έκανε μια «κατιπούρα» του κώδικα σε χαρτί ιχνογραφίας, έπει-